

АНОТАЦІЯ

Мельник І. М. Психологічні особливості розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки, спеціальність 053 Психологія. Вінницький державний педагогічний університеті імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2021.

У дисертації здійснено теоретичний аналіз й експериментально досліджено психологічні особливості розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи.

У дослідженні обґрунтовано розуміння професійної ідентичності як комплексної характеристики особистості, що формується у процесі професійного самовизначення і виражається в переживанні визначеності й цілісності професійного Я-образу, усвідомленні себе представником конкретної професійної спільноти, ідентифікації з її цінностями та нормами поведінки, ставленні до обраної професійної діяльності як засобу особистісної самореалізації.

Установлено, що розвиток професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи залежить від комплексу чинників: індивідуально-особистісних (ціннісні орієнтації, структура мотивації, суб'єктивний образ професії, самооцінка, розвиток професійно важливих якостей, співвідношення між професійним Я-ідеальним і Я-реальним); освітніх (технології, форми і методи підготовки, особливості спілкування викладачів зі студентами, психолого-педагогічне забезпечення особистісного включення студентів у навчально-професійну діяльність; моделювання в освітньому процесі предметного і соціального змісту майбутньої діяльності студентів); соціально-професійних (інформаційно насичене соціокультурне середовище; професійно-корпоративна культура ЗВО; ідентифікація з референтними представниками професійного співтовариства; затребуваність фахівців на ринку праці; престиж професії в суспільстві).

Обґрунтовано, що професійна ідентичність є складним інтеграційним утворенням, котре містить комплекс уявлень особистості про себе як суб'єкта професійної діяльності, емоційних переживань і усвідомленої активності, пов'язаної з набуттям професії та входженням у професійне середовище. Встановлено, що професійна ідентичність як результат професійного самовизначення, персоналізації і самоорганізації виявляється в усвідомленні й відчутті особистістю себе представником відповідної професії та професійної спільноти і знаходить вияв у когнітивно-емоційно-поведінкових репрезентаціях. Відповідно, у структурі професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи виокремлено три взаємопов'язані компоненти: когнітивний (Я-образ), афективний (Я-ставлення) і конативний (Я-поведінка).

На основі аналізу змісту когнітивного компонента професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи визначено діагностичні критерії його сформованості: уявлення про майбутню професію (образ професії); уявлення про критерії професіоналізму вчителя початкової школи; уявлення про себе як учителя початкової школи; уявлення про ідеального вчителя початкової школи; уявлення про свій професійний розвиток у майбутньому.

Критеріями сформованості афективного компонента професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи є такі: загальна професійна самооцінка; самооцінка професійних здібностей; самооцінка професійної компетентності; рівень самоповаги і прийняття себе як фахівця; рівень професійних домагань.

Діагностичними критеріями конативного компоненту професійної ідентичності студентів встановлено: міру ідентифікації з професійною роллю вчителя початкової школи; статус професійної ідентичності; зміст і вираженість кризових переживань.

Узагальнення результатів проведеного дослідження дало змогу визначити особливості когнітивного, афективного і конативного компонентів професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи на різних етапах підготовки в педагогічному університеті.

Установлено, що формування професійних уявлень, що складають зміст когнітивного компонента професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи, характеризується такими особливостями:

- * у процесі професійної підготовки відбувається поступова трансформація образу професії вчителя початкової школи, який набуває більшої деталізованості, диференційованості і спеціалізованості;

- * найбільш значущими факторами в структурі професійного Я-образу студентів є «компетентність», «контактність», «практичність», «самоконтроль» і «аналітичність»; упродовж навчання спостерігається поступова трансформація професійного Я-образу студентів: дещо знижується значущість професійних якостей, пов'язаних з комунікативним аспектом професійної діяльності, і посилюється суб'єктивна цінність якостей, пов'язаних із безпосередньою практичною діяльністю вчителя початкової школи;

- * у результаті професійної підготовки збільшується кількість і зростає диференційованість уявлень студентів про критерії професіоналізму вчителя початкової школи; на різних стадіях підготовки спостерігаються відмінності в рівнях усвідомленості, конкретності, спеціалізованості та дієвості виокремлюваних студентами критеріїв професіоналізму;

- * студенти всіх курсів уявляють свій професійний розвиток як послідовне і поступове зростання професіоналізму впродовж підготовки в університеті, прагнуть до високого рівня професійного розвитку, водночас свої професійні здібності оцінюють нижче, а реальні досягнення в професійному становленні ще нижче;

- * упродовж навчання поступово зростає адекватність оцінювання студентами реального рівня свого професійного розвитку;

- * першокурсники порівняно зі студентами іншими курсів мають найвищий рівень професійних домагань і оцінку рівня професійної самореалізації, що зумовлено їхніми поверховими уявленнями про сутність та особливості майбутньої професійної діяльності;

- * для студентів другого курсу характерне зниження самооцінки

професійних можливостей у комплексі з вираженим прагненням до професійного розвитку, що зумовлює суперечливість їх професійної ідентичності;

* у студентів третього курсу самооцінка рівня професійного розвитку дещо вища, ніж у другокурсників, однак зберігається тенденція до її зниження; при цьому студенти високо оцінюють свої потенційні можливості, що дозволяє їм зберігати прагнення до професійного розвитку та реалізації своїх професійних можливостей;

* студенти четвертого курсу досить високо оцінюють свої потенційні можливості, але незадоволені досягнутим рівнем професійного розвитку, що виявляється у високій професійній самооцінці і водночас низькому показнику професійної самореалізації;

* здобувачі СВО магістра вважають, що під час підготовки в університеті пройшли половину шляху у своєму професійному розвитку; на відміну від студентів попередніх курсів вважають, що на початковому етапі підготовки професійний розвиток відбувався більш інтенсивно, ніж на завершальному.

Установлено, що професійна підготовка вчителів початкової школи супроводжуються змінами в афективному компоненті їхньої професійної ідентичності:

* упродовж навчання в університеті особистісна самооцінка студентів практично не змінюється; водночас між показниками особистісної і професійної самооцінки встановлено статистично значущі відмінності, що дає підстави відзначити про специфічну динаміку особистісної і професійної ідентичності студентів;

* загальна професійна самооцінка студентів є високою і за результатами вербальних методик лінійно підвищується від першого курсу до останнього; за показниками проєктивних методик вона дещо знижується на другому курсі і етапі магістратури; при цьому зниження загальної професійної самооцінки збігається зі зниженням самооцінки таких складових професіоналізму, як професійні вміння і навички та професійні здібності;

* для студентів усіх курсів характерний більш високий рівень домагань у професійній сфері, ніж в особистісній; рівень професійних домагань, на відміну від особистісних, більшою мірою змінюється впродовж професійної підготовки; загалом навчання спричиняє поступове підвищення реалістичності професійних домагань студентів.

Узагальнення результатів дослідження дало підстави зробити певні висновки щодо особливостей розвитку конативного компонента професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи упродовж їх підготовки в університеті:

- становлення професійної ідентичності студентів має нелінійний характер, що виявляється у динаміці статусів професійної ідентичності: пік розвитку припадає на перший і четвертий курси, спади – на другий курс і магістратуру; на другому курсі починають наростати кризові явища в розвитку професійної ідентичності (знижується відсоток студентів зі статусом досягнутої ідентичності і одночасно зростає – з дифузною ідентичністю); на третьому курсі криза долається і надалі відбувається поступове зростання кількості студентів зі статусом досягнутої професійної ідентичності; на етапі магістратури знову виникає криза професійної ідентичності – збільшується відсоток студентів зі статусом мораторію і дифузної ідентичності;
- розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів властивий кризовий характер, він супроводжується кризовими переживаннями, що мають свої особливості залежно від етапу професійної підготовки: зміна соціального статусу і соціальної ситуації розвитку спричинює загострення у першокурсників переживань, пов'язаних з Я-образом; на другому курсі посилюються хвилювання, пов'язані з проблемами професійного самовизначення (розчарування в обраній професії, розбіжності між очікуваннями і набутим у процесі навчання новим баченням професії, труднощі визначення напрямів розвитку в майбутньому); до третього курсу інтенсивність кризових переживань знижується, хоча

третьокурсників продовжує турбувати невизначеність і непередбачуваність майбутнього; на четвертому курсі спостерігається зниження середньої інтенсивності всіх кризових переживань; на етапі магістратури актуалізуються проблеми самоорганізації і планування життєвого шляху, посилюються хвилювання щодо свого професійного майбутнього (зростає тривожність, переживання невідповідності очікувань і набутого в процесі навчання бачення професії, підвищується розчарування в професії, відчуття власної некомпетентності, знижується впевненість у правильності професійного вибору та оцінка можливостей самореалізації);

- упродовж навчання в університеті поступово зростає рівень ідентифікації студентів із професією вчителя початкової школи, однак цей процес є нерівномірним: найвищий рівень професійної ідентифікації спостерігається на четвертому курсі, а його зниження – на другому курсі і етапі магістратури, що свідчить про дві стадії кризи професійної ідентичності, кожна з яких має свої причини і особливості.

Доведено, що багатьом майбутнім учителям початкової школи не вдається конструктивно подолати кризи розвитку професійної ідентичності: часто спостерігається регрес, повернення студентів на стадію дифузної ідентичності і мораторію, наростання тривожності і невизначеності щодо професійних ціннісних орієнтацій і професійного майбутнього.

Для забезпечення психологічної підтримки особистісно-професійного становлення студентів розроблено тренінг психокорекції професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи. Тренінг ґрунтується на принципах мотивованості, рефлексії, врахування вікових особливостей студентів, цілісності, забезпечення суб'єктної позиції студентів і передбачає послідовне проходження п'яти етапів (діагностично-рефлексивного, настановчо-мотиваційного, орієнтувально-конструктивного, самовизначального, підсумково-діагностичного), об'єднаних у три блоки: входження, занурення і усвідомлення.

Результати формувального експерименту підтвердили ефективність розробленої тренінгової програми, що забезпечує прогресивну динаміку статусів професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи, активізує їх особистісно-професійне самовизначення, сприяє конструктивному подоланню кризових етапів професійного становлення та посилює ідентифікації з професійною роллю.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *вперше* обґрунтовано структуру професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи, в якій виокремлено когнітивний, афективний і конативний компоненти, визначено відповідні діагностичні критерії; *з'ясовано* психологічні особливості розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи на різних етапах підготовки в педагогічному університеті (динаміку уявлень про майбутню професію, про критерії професіоналізму вчителя початкової школи, про себе як фахівця та образ ідеального вчителя початкової школи, про свій професійний розвиток у майбутньому; динаміку загальної професійної самооцінки та самооцінки професійних здібностей і професійної компетентності, рівня прийняття себе як учителя початкової школи та рівня професійних домагань, міри ідентифікації з майбутньою професійною роллю; динаміку статусів професійної ідентичності); *розроблено та апробовано* тренінг психокорекції професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи; *доповнено* наукові уявлення про психологічні особливості кризових переживань майбутніх учителів початкової школи на різних етапах становлення професійної ідентичності; *подальшого розвитку* набули теоретичні положення щодо специфіки, факторів і психологічних особливостей розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що в ньому розроблено теоретичну модель розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи на різних етапах професійної підготовки; описано структуру професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи; визначено фактори (індивідуально-особистісні, освітні, соціально-професійні) і

психологічні механізми розвитку професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи; з'ясовано особливості професійної ідентичності учителя початкової школи; визначено динаміку статусів професійної ідентичності (досягнутий, передвирішений, дифузний, мораторій) майбутніх учителів початкової школи; визначено принципи (мотивованості, рефлексії, врахування вікових особливостей студентів, цілісності, забезпечення суб'єктної позиції студентів) і розкрито зміст етапів (діагностично-рефлексивного, настановчо-мотиваційного, орієнтувально-конструктивного, самовизначального, підсумково-діагностичного) тренінгу психокорекції професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблено тренінг психокорекції професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи, який може бути використаний у процесі психологічного супроводу професійного становлення студентів педагогічних ЗВО; апробовано комплекс форм, методів і прийомів, які можуть бути рекомендовані для формування й корекції професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи, вдосконалення їх особистісної підготовки до професійної діяльності; запропоновано комплекс діагностичних засобів може бути використаний у якості моніторингу становлення професійної ідентичності студентів педагогічних ЗВО. Обґрунтовані положення знайшли застосування під час розробки навчальних програм і посібників з курсів «Педагогічна та вікова психологія», «Психологія особистості», «Вступ до спеціальності» та ін.

Ключові слова: ідентичність, професійна ідентичність, професійна ідентифікація, майбутні вчителі початкової школи, професійний Я-образ, професійна самооцінка, статус професійної ідентичності.

ANNOTATION

Melnyk I.M. Psychological features of the development of professional identity of future primary school teachers. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy in the field of knowledge 05 Social and behavioral sciences, a specialty 053 Psychology. Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky. Vinnytsia, 2021.

In the dissertation the theoretical analysis is carried out and psychological features of development of professional identity of future teachers of elementary school are experimentally investigated.

The study substantiates the understanding of professional identity as a complex characteristic of personality, which is formed in the process of professional self-determination and is expressed in experiencing the certainty and integrity of professional self-image, self-awareness of a particular professional community, identification with its values and norms of behavior. means of personal self-realization.

It is established that the development of professional identity of future primary school teachers depends on a set of factors: individual-personal (value orientations, motivation structure, subjective image of the profession, self-esteem, development of professionally important qualities, the relationship between professional self-ideal and self-real); educational (technologies, forms and methods of training, features of communication of teachers with students, psychological and pedagogical support of personal inclusion of students in educational and professional activity; modeling in educational process of subject and social maintenance of future activity of students); socio-professional (information-rich socio-cultural environment; professional and corporate culture of free economic zone; identification with reference representatives of the professional community; demand for specialists in the labor market; the prestige of the profession in society).

It is substantiated that professional identity is a complex integration formation, which contains a set of ideas about the individual as a subject of professional activity, emotional experiences and conscious activity associated with the acquisition of a profession and entering a professional environment. It is established that professional identity as a result of professional self-determination, personalization and self-organization is manifested in the awareness and feeling of the individual as a representative of the profession and the professional community and is manifested in cognitive-emotional-behavioral representations. Accordingly, in the structure of professional identity of future primary school teachers there are three interrelated components: cognitive (self-image), affective (self-attitude) and conative (self-behavior).

Based on the analysis of the content of the cognitive component of the professional identity of future primary school teachers, the diagnostic criteria of its formation are determined: the idea of the future profession (the image of the profession); ideas about the criteria of professionalism of primary school teachers; self-image as an elementary school teacher; ideas about the ideal primary school teacher; ideas about your professional development in the future.

Criteria for the formation of the affective component of the professional identity of future primary school teachers are: general professional self-esteem; self-assessment of professional abilities; self-assessment of professional competence; level of self-esteem and acceptance of oneself as a specialist; level of professional claims.

Diagnostic criteria for the conative component of students' professional identity establish: the degree of identification with the professional role of a primary school teacher; professional identity status; the content and severity of crisis experiences.

The generalization of the results of the study made it possible to determine the features of the cognitive, affective and conative components of the professional identity of future primary school teachers at different stages of training at the Pedagogical University.

It is established that the formation of professional ideas, which constitute the content of the cognitive component of the professional identity of future primary school teachers, is characterized by the following features:

- * in the process of professional training there is a gradual transformation of the image of the profession of primary school teacher, which acquires greater detail, differentiation and specialization;

- * the most significant factors in the structure of professional self-image of students are "competence", "contact", "practicality", "self-control" and "analytical"; during the study there is a gradual transformation of the professional self-image of students: the importance of professional qualities related to the communicative aspect of professional activity is somewhat reduced, and the subjective value of qualities related to the direct practical activities of primary school teachers increases;

- * as a result of professional training, the number and differentiation of students' ideas about the criteria of professionalism of primary school teachers increases; at different stages of training there are differences in the levels of awareness, specificity, specialization and effectiveness of the criteria of professionalism identified by students;

- * students of all courses present their professional development as a consistent and gradual growth of professionalism during university training, strive for a high level of professional development, while their professional abilities are evaluated lower, and real achievements in professional development even lower;

- * during the training the adequacy of students' assessment of the real level of their professional development gradually increases;

- * freshmen compared to students of other courses have the highest level of professional aspirations and assessment of the level of professional self-realization, which is due to their superficial ideas about the nature and features of future professional activity;

- * for second-year students is characterized by a decrease in self-esteem of professional opportunities in combination with a pronounced desire for professional development, which causes a contradiction of their professional identity;

* third-year students have a slightly higher self-esteem of professional development than second-year students, but there is a tendency to reduce it; at the same time, students highly value their potential, which allows them to maintain the desire for professional development and realization of their professional potential;

* fourth-year students highly appreciate their potential, but are dissatisfied with the achieved level of professional development, which is manifested in high professional self-esteem and at the same time low rate of professional self-realization;

* applicants for master's degree of higher education believe that training at the university has gone halfway in their professional development; in contrast to previous students, it is believed that at the initial stage of training professional development was more intensive than at the final stage.

It is established that the professional training of primary school teachers is accompanied by changes in the affective component of their professional identity:

* during studies at the university the personal self-esteem of students practically does not change; at the same time, statistically significant differences were found between the indicators of personal and professional self-esteem, which gives grounds to note the specific dynamics of personal and professional identity of students;

* the general professional self-esteem of students is high and according to the results of verbal methods increases linearly from the first year to the last; according to the indicators of projective methods, it decreases slightly in the second year and stage of master's degree; the decrease in overall professional self-esteem coincides with a decrease in self-esteem of such components of professionalism as professional skills and abilities;

* for students of all courses is characterized by a higher level of claims in the professional sphere than in the personal; the level of professional harassment, in contrast to personal, changes to a greater extent during professional training; in general, education causes a gradual increase in the realism of professional demands of students.

The generalization of the research results gave grounds to draw certain conclusions about the peculiarities of the development of the conative component of

the professional identity of future primary school teachers during their training at the university:

- the formation of professional identity of students is nonlinear, which is manifested in the dynamics of professional identity statuses: the peak of development occurs in the first and fourth years, recessions - in the second year and master's degree; in the second year crisis phenomena in the development of professional identity begin to increase (the percentage of students with the status of the achieved identity decreases and at the same time increases - with diffuse identity); in the third year the crisis is overcome and further there is a gradual increase in the number of students with the status of achieved professional identity; at the stage of master's degree there is a crisis of professional identity again - the percentage of students with the status of a moratorium and diffuse identity increases;

- the development of professional identity of future teachers is characterized by a crisis nature, it is accompanied by crisis experiences, which have their own characteristics depending on the stage of training: changing social status and social situation of development exacerbates freshmen experiences associated with self-image; in the second year the worries connected with problems of professional self-determination (disappointment in the chosen profession, discrepancies between expectations and the new vision of a profession acquired in the course of training, difficulties of definition of directions of development in the future) amplify; by the third year, the intensity of crisis experiences decreases, although third-year students continue to be concerned about the uncertainty and unpredictability of the future; in the fourth year there is a decrease in the average intensity of all crisis experiences; at the master's stage the problems of self-organization and life planning are actualized, worries about one's professional future increase (anxiety increases, feelings of inconsistency of expectations and vision of the profession acquired in the process of learning increases, frustration in the profession increases, feeling incompetent, reduced confidence in the correctness of professional choice and assessment of opportunities for self-realization);

- during university studies, the level of identification of students with the profession of primary school teacher gradually increases, but this process is uneven: the highest level of professional identification is observed in the fourth year, and its decrease - in the second year and master's degree, indicating two stages of professional identity crisis, each of which has its own causes and features.

It has been proven that many future primary school teachers fail to overcome the crisis of professional identity development: regression, return of students to the stage of diffuse identity and moratorium, increasing anxiety and uncertainty about professional values and professional future.

To provide psychological support to the personal and professional development of students, a training of psychocorrection of professional identity of future primary school teachers has been developed. The training is based on the principles of motivation, reflection, taking into account the age characteristics of students, integrity, ensuring the subjective position of students and involves a series of five stages (diagnostic-reflexive, instructional-motivational, orientation-constructive, self-determining, final-diagnostic), combined into three blocks: entry, immersion and awareness.

The results of the formative experiment confirmed the effectiveness of the developed training program, which provides progressive dynamics of professional identity status of future primary school teachers, activates their personal and professional self-determination, helps to constructively overcome crisis stages of professional development and strengthens identification with professional role.

The scientific novelty of the study is that: for the first time the structure of professional identity of future primary school teachers is substantiated, in which cognitive, affective and conative components are distinguished; appropriate diagnostic criteria are defined; The psychological features of the development of professional identity of future primary school teachers at different stages of training at the Pedagogical University (the dynamics of ideas about the future profession, the criteria of professionalism of primary school teachers, about himself as a specialist and the image of the ideal primary school teacher the dynamics of general professional self-

esteem and self-assessment of professional abilities and professional competence, the level of acceptance as a primary school teacher and the level of professional aspirations, the degree of identification with future professional role; the dynamics of professional identity status); developed and tested training for psychocorrection of professional identity of future primary school teachers; supplemented scientific ideas about the psychological features of crisis experiences of future primary school teachers at different stages of professional identity and information about the specifics, factors and psychological features of the development of professional identity of future primary school teachers.

The theoretical significance of the study is that it developed a theoretical model for the development of professional identity of future primary school teachers at different stages of training; the structure of professional identity of future primary school teachers is described; identified factors (individual-personal, educational, socio-professional) and psychological mechanisms of development of professional identity of future primary school teachers; the peculiarities of the professional identity of a primary school teacher are clarified; the dynamics of the status of professional identity (achieved, pre-decided, diffuse, moratorium) of future primary school teachers is determined; the principles (motivation, reflection, taking into account the age characteristics of students, integrity, ensuring the subjective position of students) are determined and the content of stages (diagnostic-reflexive, instructional-motivational, orientation-constructive, self-determining, final-diagnostic) training of psychocorrection of professional identity of future primary school teachers.

The practical significance of the research is that the training of psychocorrection of professional identity of future primary school teachers has been developed, which can be used in the process of psychological support of professional development of students of pedagogical free educational institutions; a set of forms, methods and techniques that can be recommended for the formation and correction of professional identity of future primary school teachers, improving their personal training for professional activities; the offered complex of diagnostic means can be used as monitoring of formation of professional identity of students of pedagogical institutions

of higher education. Substantiated provisions were used in the development of curricula and manuals for the courses "Pedagogical and age psychology", "Psychology of personality", "Introduction to the specialty" and others.

Key words: identity, professional identity, professional identification, future primary school teachers, professional self-image, professional self-esteem, status of professional identity.